

KRITIKA

SZÁSZ LÁSZLÓ*

Transzilvanizmus: haza és szülőföld, konzervativizmus és progresszió között

K. Lengyel Zsolt: *Haza és szülőföld. Tanulmányok a transzilvanizmus történetéhez (1867–1945)*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület–Kriterion Könyvkiadó (20. század 8.), 2022. 240 oldal

Mit vár az irodalmár a történésztől? Hogy valamely jelentős esemény megértéséhez minél több adatot tárjon fel aprólékosan, a korábban ismert képről új összefüggésekre irányítsa a figyelmet; ám mindeközben személyes állásfoglalással ne befolyásolja véleményalkotásunkat. Legalábbis szubjektív olvasatomban ezt a módszertant követi K. Lengyel Zsolt *Haza és szülőföld* főcímű nagyívű összefoglaló munkája; a fenti értelemben tovább nehezítvén a maga számára körülhatárolt feladatot azáltal, hogy kutatásának tárgya eredendően ideológia- és politikatörténeti jellegű. Vagyis a tények kommentár nélküli egymás mellé állítását követő módszertanának, szigorúan tudományos beszédmódjának egyetlen megbicsaklása is a politikai elfogultság árnyékát vethetné a szerzőre: nem történik meg.

Az alcímben megjelölt széles történelmi perspektíva – *Tanulmányok a transzilvanizmus történetéhez (1867–1945)* – egyszerre kevesebb is, több is az ígért intervallumnál. A tényekből kibontakozó értelmezések egy kényszerrel, nagyhatalmi erőszakkal kialakított nemzeti küszöblétre vetnek éles fénycsóvát. K. L. Zs. fogalomtárában ez a küszöbhelyzet az *ótranszilvanizmus*nak nevezett erdélyi századvégtől indul, és az első világháborút, az összeomlást és Trianont követő *korai transzilvanizmus* föltételezett határvonalánál zárul, hozzávetőlegesen 1923-ban. Összességében tehát a könyv valójában szorosan a tragikus összeomlást megelőző, Trianon körüli néhány évet, majd a Nagy-Romániába történő erőszakos integrálás időszakát, illetve a lépésről lépésre változó Erdély-projektumokat tekinti át, a legapróbb részletekre kiterjedően. Ezt a világtörténetileg nagyon keskeny küszöbállapotot¹ azonban olyan összefüggésrendszerben vizsgálja a kutató, amelyben

* A szerző nyugalmazott egyetemi oktató, irodalomtörténész, irodalomkritikus.

E-mail: esszeista@gmail.com

¹ A küszöblét fogalmát – ahogyan az a századforduló műveit áthatja – korábban irodalomtörténeti tanulmányban értelmeztem. Véleményem szerint Gárdonyi Géza *Az öreg tekintetes*ének

valóban a berögzült ismereteinket megingató szemlélődésre kényszerülünk – egyik oldalon Erdélynek a Monarchiában betöltött szerepét, másikon a Trianon utáni transzilvanizmus két és fél évtizedét illetően.

A szerző – metodológiáját is meghatározó – alapelve: „az 1920-as évek transzilvanizmusa a magyar nemzeti és regionális öntudat feszültségteljes viszonyát hordozó *politikai ideológia* volt” (8., kiemelés – Sz. L.). Bő harminc évvel ez előtt K. Lengyel jószerint egymaga kezdeményezte a transzilvanizmus politika- és ideológiatörténeti értelmezését, s mivel akkoriban ez a kutatási irány radikális paradigmaváltásnak számított (a szerző által némiképp alábecsült „irodalom-központú” Erdély-kutatásokhoz képest), és a rendszerváltó Kelet-Közép-Európában fiatal követőkre is talált: gyakorlatilag kettészakadt – de meg is torpant a transzilvanizmus-kutatás. Most, bevallottan egyfajta nagy összegzésre készülődve („egy későbbi monográfiában véglegesíti tudományos képét” – 17.), a *Haza és szülőföld* szerzője a jelenség józan magyarázatára is törekszik: „A kulturális és politikai megnyilvánulások szembeállítás a kommunista pártállami korszakban lehetséges tudományművelésből öröklődött át a mába. [...] E beszűkített nézetből egyrészt legalább megszülethettek érdemleges irodalomtörténeti elemzések és összefoglalások is, másrészt máig észlelhetően eltorzult az eszmeáramlat képe.” (10–11.)

A két „tábor” azóta is függetlenül, a nézetek, vélemények kölcsönös reflektálása nélkül folytatja a transzilvanizmus szövegeinek interpretálását, jóllehet az együttműködés már amiatt is épületes jelentőségű volna, mert a kezdetek legjelesebb képviselői természetszerűen és – jóllehet történelmi kényszerűségből, de/épp emiatt – teljes személyiségükkel harmóniában vállalták az alkotó író és az aktív politikus kettős szerepkörét. Mindannyiunk tiszteletre méltó nagy elődje (akire K. Lengyel is több ízben hivatkozik), Kemény Zsigmond parlamenti képviselőként a 19. század közepén jogelméleti fejtegetésekkel értekezik Erdélyről mint Magyarországon belül integrált, de autonóm régióról: „[...] a felség az alkotmányra tett affidatiójánál fogva kéretett meg Erdély területi épségének oltalmazására.

[...] Erdély [...] kész egészben a testvérhonnal egyesülni.”² És ugyanez a szép-író-gondolkodó készítette el, az egyetemes magyar és az erdélyi irodalom regionális sajátosságait egységben szemlélve, az első magyar regényelméleti tanulmányokat (*Eszmék a regény és dráma körül, Élet és irodalom*), mégpedig azzal a máig

főszereplője, Csurgó Károly alakja és sorsvonala formálja meg irodalmunkban legszemléletesebben a jelenség lényegét. Egyfelől személyiségében az énné válás (szociálpszichológiai) folyamatának azt a vonalát rajzolja meg, melynek során az „archaikus” falusi közösségből kiszakadó gazdaember talajtalanná válik a nagyvárosi, polgári életforma környezetében. Másfelől magának a társadalmi átalakulásnak a bizonytalanságát is kiválóan szemlélteti; miszerint Csurgó számára az új közegben nem mutatkozik olyan szabályrendszer vagy pusztá rendszerűség, amelyhez önszántából igazodhatna. Szász László: A küszöblét motívumai – Gárdonyi és Az öreg tekintetes. *Kortárs*, 2013/12. 46–59.

² Kemény Zsigmond: Erdély közléte 1791–1848 (1851). In *Báró Kemény Zsigmond Összes művei. Történelmi és irodalmi tanulmányok II.* Bp., Franklin, 1906. 202.

érvényes alapvetéssel, miszerint ennek a nagylélegzetű elbeszélő műfajnak „lehet nemcsak a hely és idő egységét [...] mellőzni; de lehet még a cselekvény egységének törvényeit majdnem ignorálni”, ellenben „legalább annyit igényelhetünk tőle, hogy a szépízlési élvezet mellett nyújtson valami más resultatumot is, melyet *világnézetnek*, vagy *bölcselmi eszmének*, vagy a *társadalom feletti kritikának*, vagy a létező viszonyok művészi utánképzésének, vagy korrajznak [...] jövőnek, jelennek, múltnak nevezhessünk.”³ (Kiemelések – Sz. L.) K. L. Zs. eszmetörténeti alapvetésű korszakolása alapján tehát Kemény Zsigmond az ótranszilvanizmus képviselője, de ugyanerről a szociálpszichológiai jelenségről, a szerepkettőzésről, avagy politikum és irodalom egyensúlyáról tanúskodik Ligeti Ernő összefoglaló műve is, mely a küszöblét új fázisát, a *korai transzilvanizmust* értelmezi az utókor számára: „A leggyakrabban emlegetett jelszó e korszakban: a transzilvánizmus.” Az eszmekeört ő Kós Károly geográfiai „diagnózisából” vezeti le, és a számunkra épp aktuális kérdés felé kanyarítja: „A transzilvánizmus politikai tudatosítása magában az erdélyi irodalomban is csak epizódyszerűen villan fel. Mi ennek az oka?” Az alaposabb elméleti fejtegetést megkerülve, részben az irodalom természetében keresi annak magyarázatát, miszerint „a politikai eszmény önmagában” például „regénytárgy lehessen”. Ellenben a szerepvállalás kettősségére ő is felfigyel már az eredetnél; a sajátos erdélyiségben, illetve annak irodalmában óhatatlanul felismerhető politikumot az „elhajlásban”, a művek szellemiségét átható különösségben látta. „Irodalmunk valóban a transzilvánizmusnak azt a válfaját ismeri, amelyre már Kemény Zsigmond és Kőváry László történetíró is rámutattak. [...] Erdélyi íróink nagy általánosságban szintén azt a felfogást vallották, hogy Erdély mindig haladóbb, Európa vezéreszméi iránt mindig fogékonyabb volt, mint az anyaország.

A transzilvánizmus tehát ebben és nem a magyar-román-szász vonatkozásban vált: harccá. [...] *A kibontakozás korszakában az erdélyi irodalom élgárdája makacsul, úgyszólván dogmaszerűen hangoztatja a transzilvánizmust* és ezzel föléb-reszti a [...] beleszólást az anyaországból, [...] nemzeteszmei elhajlás miatt.”⁴

És lám, ezek éppen azok a nagy *politikai*-ideológiai, eszmetörténeti dilemmák, amelyeket az irodalmárok évtizedeken keresztül – *politikai* megfontolások miatt – messzire elkerültek, K. Lengyel pedig munkássága központi témájaként kezeli. Észszerűen következik a fentebbiekből, hogy ezúttal sem fogalmaz meg egyértelmű, végleges jelentésű transzilvanizmus-tipológiát, hiszen az efféle kísérletek (és akad belőlük jó néhány) vagy méltánytalanul értelemszűkítőek, vagy ideológiai elkötelezettségűek voltak.

Így, egymás mellé állítva, az egyes dolgozatok olvashatók olyan elemzéseként is, melyek egy-egy jelentős ideológus, politikai gondolkodó munkásságát bontják ki. Amelyek azonban – és ez másfajta, összetettebb olvasási módot

³ Kemény Zsigmond: *Élet és irodalom* (1853). In I. m. 263.

⁴ Ligeti Ernő: *Súly alatt a pálma*. Csíkszereda: Pallas-Akadémia, 2004. 139–140. (Ligeti Ernő kiemélése.)

igényel – csak a korszak történeti, politikai összefüggérendszerében nyerik el valódi jelentőségüket. Ilyen megközelítésben akár úgy is érzékelhetjük, hogy bizonyos – a szerző munkásságában évtizedek alatt – letisztult, fokozatosan új értelmeikkel gazdagított kulcsfogalmak köré rendeződik a gondolatvilága. Mivel az *ótranszilvanizmus* a „magyar Erdély” történetét jelenti, következésképpen a *korai transzilvanizmus* tanulmányozásának azokat az elméleti, párt- és intézményszervezési formákat kell nyomon követnie, amelyek az átmeneti küszöbhelyzetben az alapvető dilemma megoldására tesznek kísérletet. Sikerül aprólékosan szétszálazni azokat a viselkedésmintákat, amelyek a „két ideológiai tábor” elsősorban taktikai eszközeik megválogatása terén osztották meg, s amelyekre nehezen illik mai értelemben „a *progresszív*, illetve a *konzervatív*”, sőt a bal- illetve jobboldali jelző is. Egyfajta összegzésnek tekinthető: „A [...] felfogásbeli különbségek legmélyén [...] az a kérdés húzódott meg, hogy aktív legyen-e vagy passzív a román államhatalom kisebbségellenes tevékenységével szembeni ellenállásuk? Az erdélyi magyar baloldal és jobboldal viszonyulását az ifjú Nagy-Romániához végül nem az *elutasító* passzivitás *helyeslő* aktivitással való ellenpontozása jellemezte, hanem az, hogy mindkét tábor ellenezte a Bukarestből vezényelt egységesítő központosítást.” (K. L. Zs. kiemelése, 91.) A K. Lengyel által egymás mellé állított dokumentumok ugyanakkor egy olyan, szintén meghatározó politikai magatartásról is hírt adnak a reményekkel kecsegtető kezdeti időszakban, mely szerint a passzivitás az erdélyi magyarság méltóságtudatát lett volna hivatott ébren tartani. Ezt szolgálta pl. az 1919-ben még határozottan meghirdetett *tisztviselő-mozgalom*: a magyar hivatalnokok ne esküdjenek fel az új román államra, inkább vállalják a meghurcoltatást, a teljes nyomort. A különleges helyzet mozgatója a „Szellemi Front, a tisztviselő-mozgalommal azonos titkos szervezet”, és olyan adalékok is felbukkannak a székely virtust igazolandó, miszerint „Székelyudvarhelyen Valentsik Ferenc ügyvéd, kormánybiztos-főispán [...] 1919. január 9-én magyar belügyminiszteri felhatalmazás alapján arra utasította beosztottját, Paál Árpádot, hogy eskesse föl a helyi magyar köztisztviselőket a Magyar Népköztársaságra”. (104–105.) Ez a kalandregénybe illő adalék a tanulmányban az európai politika rendkívül bonyolult összefüggérendszerének egy láncszemeként jelenik meg, melynek erdélyi részről (itt kurtára vágott) magyarázata: „A mozgalom mérvadó alakja, Paál Árpád 1919 januárjának első felétől három hónapon át volt fogságban [...] Ebben a szakaszban következett be Budapesten a politikai fordulat. A Tanácsköztársaság kikiáltása folytán a nagyromán állameszme erdélyi magyar alternatívái csupán polgári radikális hátterüket veszítették el, nem pedig nemzet- és rendszerpolitikai érveiket, amelyek a délkelet felől előretörő román hatalom nemzeti liberalizmusát domborították ki. Így a magyar integritás gondolata az elkövetkezőkben egy sajátosan értelmezett baloldaliságban hatotta át Jászi »keleti Svájc«-koncepciójának rejtett csatornákon továbbterjedő alapszempontját, a valamilyen módon megőrzendő magyar egység eszméjét. Ezt az elméleti újítást jelentős mértékben Paál végezte el

azáltal, hogy a hagyományvonalán kossuthi függetlenségi eszmét antibolsevista és egyúttal antiliberális elemekkel vértette fel.” (105.) A kötetre jellemző: a tények – fentebbihez hasonló – rendkívüli tömörítése mögött mindegyre valamely újabb alap gondolat rejtőzik. Tudniillik K. Lengyel felfogásában az ó- és a korai transzilvanizmust elválasztó küszöb dátumszerűen nem a trianoni döntéssel, hanem annak a magyar parlament által megszavazott ratifikációjával jelölhető meg. „A mostanig tartó hallgatás és passzív magatartás nemzeti becsületünk szent kötelessége volt. A Magyarország iránti köteles hűség alól mi magunkat föl nem oldhattuk. Várnunk kellett Magyarországra döntéséig – idézi a szerző a Magyar Szövetség bánffyhuynyadi alakuló gyűlésének jegyzőkönyvéből. – A döntés megtörtént, s a trianoni békeszerződés, mely Erdélyt Romániához csatolja – ratifikáltatott. Nekünk, erdélyi magyaroknak el kell helyezkednünk az új állam keretei között.” (91.) Talán ezzel a kronológiailag pontosan definiálható határvonallal jelzi a szerző, hogy évtizedek óta készülő gondolati építményének korábbi szakaszát nem lezárta, hanem alaptéziseit bizonyította, és most más összefüggések feltárásával emel rá újabb tömböket.

Egyik korábbi kötetének már főcíme is (*A kompromisszum keresése*) metaforikusan utalt dilemmaként jelentkező alaptézisére, mely bűvópatakszerűen áthatja ezt az újabb tanulmányciklust is: „A kutatók eddig általában a román állam területén élő magyar értelmiség kultúrtörténetén belül ecsetelték [ti. a transzilvanizmus jelenségét], és megelégedtek [...] szépirodalmi és publicisztikai forrásainak válogatásszerű elemzésével. [...] azt terjesztve róla, hogy literátusok találták ki és fejlesztették képlékeny jelenségéig.”⁵ Kétségtelen, a politikai transzilvanizmus feldolgozása nemcsak óriási szakmai kihívás, de példázat és tanulság lehet az utókor számára. A kötet egyik három évtizeddel korábban készült dolgozata (*Transzilvanizmus és regionalizmus az 1920-as évek Erdélyében*, 1993) paradoxontól sem mentes, aforisztikus gondolattal zár; miszerint a politikai cselekvők legnagyobb erőfeszítései sem hozhattak eredményt „román címzettjeinek” félelmei miatt: „a korai transzilvanizmus története az erdélyi öntudat szétfejlődő lendületének története”. Legfőbb érvként pedig a korszak talán legjelentősebb politikai publicistája, Krenner Miklós egykorú (1924-beli) szavait idézi: „A magyar párt nem könyvelhet el eredményeket, mert nincs kitől engedményeket szerezni.” (137.) Ez bizony nem más, mint a politikai kompromisszumok idejekorán elvégzett ontológiai kritikája! Az kétségtelen tény, hogy az erdélyi magyar politikusok lassú, de következetes munkával később, fokozatosan vívtak ki jobbulást a magyarságnak, az újabb küszöbhelyzet azonban akkor adódik, amikor az irodalom is megtalálja önkifejezési és -szervezési formáit. Egyetlen kiegészítés a fentebbi székelyudvarhelyi történethez. Míg a háttérből nagy apparátussal működtetett Szellemi Front, valamint a legkiválóbb és legtisztességesebb politikusaink igaz magyarságtudatból

⁵ K. Lengyel Zsolt: A meghíusult kompromisszum. A transzilvanizmus eredete és alakjai az 1920-as években. In

Uő: *A kompromisszum keresése*. Pro-Print, Csíkszereda, 2007. 218.

erőltették az eskü megtagadását a román államnak, gyakorlati „hozadéka” [?] több százezernyi kiváló magyar ember elnyomorodása és kiözönlése lett. Ellenben az irodalmi műalkotás képes ugyanezt a tragikus eseményt humorba ágyazva, maradandó példázatként ábrázolni, örök tanulságul; jelesül Tamási Ábelje, nevelődési kalandsorozatának második részében (is) újból és újból fölteszi a madáchi kérdést: „Mi célra vagyunk a világon?” A furfangos székely legény zsidószakállal álcázva magát, a román közigazgatás által kirúgott magyar tanító érdekében letaglózó szerepjátékot ad elő a „magyar párti vezetők”-nek, minek eredményeként – s kegyelemkenyérként – az illető egyházi iskolában kap állást; s az irodalom többletjelentése: ez a szegény kisebbségi csupán egy a százazrek közül. Ráadásul ugyanolyan apodiktikus kijelentésként hangzik a kisebbséget érintő lételméleti kétségbeesésre megfogalmazott megoldási esély, mint a tanulmánybeli Krenner-paradoxon:

„– Te, Ábel! Tudod-e te, hogy valójában mit csináltál? / – Hát hogyne! – mondtam. – Segítettem egy magyar tanítón, akinek három gyermeke van. / – Jó-jó, de *tréfát üztél a hazafiságból.*” (Kiemelés – Sz. L.) Tudniillik, ha szorosban egymás mellé állítva olvasom K. Lengyel tanulmányait, a kiváló tudományossággal felépített történeti tények a *transzilván nagytörténet*nek ugyanarról az egzisztenciális szorongásélményéről meg a sokféle köznapi dilemmáról adnak hírt, mint Tamási Áron és legjobb íróársainak elbeszélései.

Az összehatást tekintve tehát a tanulmányok Erdély történetének azt a küszöb-helyzetét világítják meg a legváltozatosabb projektumok értelmezésével és egymáshoz is viszonyított valóságeseivel, amelyben a két hatalmi centrum közötti irányváltás mozzanatai, fokozatai felfedezhetőek. Az ótranszilvanizmusban a „regionális politikai tudat”, a decentralizáció a budapesti centrummal folytatott küzdelmet jelenti, és csúcspontja 1913–1914-re időzíthető a szerző szerint, az Erdélyi Szövetségben kiérlelt munkaterveknek köszönhetően. Majd Ugron Gábor, Szentimrei Jenő, Gyárfás Elemér, Apáthy István vagy Jászi Oszkár munkásságát követve érzékelhetjük, amint 1918-ban a Magyarországhoz kötődő „nagymagyar nemzettudat” válságba jut. Ami – az egyes tanulmányok egymásra reflektáló elemzéseiből kibontakozó összképet nagyon leegyszerűsítve – azt jelenti: az erdélyi autonómiával kapcsolatos tervek szinte törvényszerűen a valós világpolitikai eseményekhez és a románok okos helyezkedéséhez képest folyamatos lemaradásban kullogtak. Egyik legtömörebb megfogalmazása a szerző koncepciójának: „A transzilvanizmus politikai eszmetörténetének ebben a jó egyéves szakaszában [ti. 1918–1919-ben] az osztrák–magyar dualizmus kori erdélyi magyar decentralizációs cselekvésminta, az erdélyiséget jellemző autonómiagondolat fokozatosan szembesült Nagy-Románia kialakuló valóságával.” (96.) Valamennyi előrelátó, jelentős magyar gondolkodó, még – az erdélyi viszonyokat, nemzetiségi konfliktushelyzeteket Dicsőszentmártonból tökéletesen ismerő – Gyárfás Elemér is mondhatni, hagyja magát félrevezetni, aki pedig a „területi szövetkezésben elfogadta az erdélyi románok nemzeti önrendelkezési jogát, amellyel [...] egyidejűleg

óhajtotta érvényesíteni a magyarokét is”: miközben a román vezetők, nagyhatalmi támogatással, már Erdély teljhatalmú uraiként tekintenek a régióra. „Ezzel Wilson 10. pontját a történeti folyamatban egy szakasszal lemaradva, vagyis annak 1918 őszéig hatályos első változatában értelmezte [...]” (62.) Így már száz év távlatának könnyed nagyvonalúságával kijelenthető: az európai döntéshozók kétértelmű viselkedésének, de egyértelmű ítéletének ismeretében bizarrnak hat, hogy oly kiváló politikusaink még ekkor is a területiautonómia-elvű, föderalisztikus, svájci típusú vagy decentralisztikus Erdélyről elmélkednek és vitatkoznak, készítének átfogó tervezeteket. Miközben Erdély sorsa gyakorlatilag már eldőlt.

Ily módon – más megközelítésben – a kötet eszmetörténeti centrumának (amely körül a fenti, vázlatosan érzékeltetett témakörök felsorakoznak) a mára már közismertnek tudott *Kiáltó Szó* interpretációja tekinthető. Tulajdonképpen ezzel a dokumentum-„trilógiával” kezdődik a K. Lengyel által következetesen *kompromisszumkeresés*ként interpretált, s a valóságban mai napig tartó folyamat. Olvasatomban a kötet egészében is ez a legfontosabb, mert a politikai transzilvanizmus elméleti alapjait feltáró és újraértelmező írás (*Trianon, a jogszerű kényszer. Száz év Kiáltó szó*, 113–128). A szigorú cenzurális körülmények közepette hiányosan publikált szövegek forráskutatását, politikatörténeti háttérének feltárását is elvégzi K. Lengyel; s itt nyer észszerű magyarázatot az idézett tény, miért kellett várakozni a cselekvéssel a békeszerződés parlamenti ratifikálásáig. És miközben e helyt is viaskodik az „irodalmias transzilvanizmus”-sal, mintha kísérletet tenne a kétféle gondolkodásmód és értelmezési rendszer összebékítésére. „Kós szépirodalmi kisesszét írt öt oldalon, Zágoni István és Paál Árpád jogász-újságírók viszont külön-külön is jóval terjedelmesebb politikai értekezést közöltek. [...] a transzilvanizmus koncepcionális magját, az erdélyi autonómiát [...], állam- és jogelméleti távlatában, korabeli szakmai nyelvezetben [...]” (114.)

Központi szereplő ezúttal Kós Károly, elsősorban az általa képviselt politikai attitűd, mégpedig egyfajta sajátos, kontrasztos ábrázolásban, Reményik Sándorral szembeállítva. Azáltal lesz roppant izgalmas ez a párhuzamos-palinodikus *politikai jellemrajz*, hogy mindkét alkotó személyiség elsősorban (és a köztudatba beépült tapasztalatunk alapján) az irodalomban találta meg a világról, az aktuális társadalmi környezetről vallott felfogásának kifejezési módját. És (innen is eredhet K. L. ZS. távolságtartása az irodalmi transzilvanizmustól) a kultúra közvetítői éppenséggel az ő ideológiailag agyonbeszélt, hol tabusított, hol szent szöveggé avatott szépirodalmi műveikből vonatkoztatták el – a mindenkori aktuális hatalom szája íze szerint átfogalmazott transzilvanizmus-jelenséget. E sorok írójának és irodalmár-nemzedékének drámái önkritikával és terhes újraértelmezéssel kell a „Kós-jelenséget” és érzelmekkel dúsitott szellemi környezetét szemügyre vennie. Az én nemzedékem világgépére érvényes ugyanis egy tudathasadásos olvasási módszerrel létrehozott Kós-portré, amelyet K. Lengyel a tudomány tényközlő hangnemével, szubjektív ítélkezéstől mentesen újrarajzol. „Kós a budapesti parlamenti döntéssel

megindokolt erdélyi magyar politikai aktivizmus mellett fölvázolt még egy – számára is új – feladatcsomagot. Az együttműködés szándékával kitekintett az Erdélyt immár nem csak fegyverekkel elfoglaló új többségi államnemzetre, a korábbi *természetes ellenségre*.” (K. L. Zs. kiemelése.) Kós *Beszélnek Erdély kövei is* című írását idézi mint a szemlélet- és viselkedésbeli paradigmaváltás dokumentumát, ám ettől, az 1920. október 15-i időponttól kezdve akárhány írását említhetné: mind ugyanazt a – nemzedékem számára őseredeti transzilván szellemiségként példázott – hamis vagy kétélű ideológiát közvetíthetnék; „amely szerint a régió népcsoportjai a köztük feszülő ellentétek régmúlt időktől megkísérelt [...] sikeres enyhítésével létrehozták volna az *erdélyi szellemet*, amelyből kinőhet akár a magyar–román–szász tagoltságú önálló Erdély”. (123., K. L. Zs. kiemelése.) K. Lengyel utal Kós korábbi, teljességgel ellentétes jelentésű írásaira, és a kétféle szövegben, kétféle magatartásban rejlő (ki nem mondott, de tulajdonképpen nyilvánvaló) erkölcsi meghasonlás tényét politikatudományi tárgyilagossággal magyarázza: „Pontosította [Kós], hogy a románsággal kialakítandó kapcsolatokat az erdélyi magyaroknak a rájuk erőltetett sorsban is bizonyos *alku révén* kell rendezniük.” (123. – Kiemelés Sz. L.) A kutató a fenti „transzilván” szöveg mellett bemutatja Kós Trianon előtti álláspontját is. Magam ehhez a Budapesti Hírlap 1911. szeptember 6-i számában közölt nyílt leveléből idézek: „[...] láttam az Astra gyűlését [...] és tudom, hogy az Erdély oláhságának győzelme volt rajtunk. [...] Ez itt már nemzet, mely öntudatos munkával, pénzzel, és kultúrával szerelte föl magát. [...] ez volt a legveszedelmesebb politikai izgatás.”⁶ Ez pedig nem a gyűlölködés hangja, hanem a nemzetföltés, és ha hozzáillesztem a Benkő Samu által közzétett életrajzában fellelhető egyik adalékot, megállapítható, hogy Kós tudatosan készült Erdély sorsának várható alternatíváira, benne saját feladatvállalásának lehetőségeire. Emlékezete szerint 1916-ban Klebelsberg Kunótól különös megbízatást kapott a háború utáni Erdély életének megtervezésére. Az emlékezet öt évtized távlatából apróbb események felidézésében tévedhet, ám Kós az akkoriban létfontosságúnak tekintett feladatot pontos eseményekhez köti, mint például Ferenc József halála. Hihetőnek tűnik tehát, hogy éjszakákon keresztül „az erdélyi kultúraépítés problémájának megoldásán törtem a fejemet”, aminek eredményeként egy Erdélyt átfogó kultúrpolitikai program rajzolódik ki, „feltüntettem a három nemzet település-területeit [...], a meglévő, illetve megvalósítandó vagy kiegészítendő kulturális központokat, intézményeket”.⁷ Amennyiben az emlékezetben élő dokumentum valóságosan előkerülne, az bizonyíthatná, hogy Kós szépirodalmi művei, melyekben Trianon után a három együtt élő nemzet közös boldogulása történelmi tradíciójának fikcióját teremtette meg (*Varju nemzetség*, *Budai Nagy Antal históriája*), nem a későbbi

⁶ Levél a balászfalvi gyűlésről. In Kós Károly levelezése. S.a.r. Sas Péter. Bp.: Mundus K., 2003. 28–29.

⁷ Kós Károly: Életrajz. S.a.r. Benkő Samu. Bukarest–Bp: Kriterion–Szépirodalmi, 1991. 168–170.

nagy alku, hanem egy jóval korábban végiggondolt Erdély-projektum részelemét képezik. Következésképpen a szépirodalmat, a publicisztikát, a szerkesztői-szervezői és a konkrét politikai tevékenységet egységes korpuszként kell kezelni. Műveivel nem ő teremtett hamis transzilván mítoszt, hanem az irodalmi kánon élt vissza a Kós és követői által képviselt szereppel, és egy hazug ideológia idolvá misztifikálta, majd a nyolcvanas években letaszította a szobortalapzatról.

Mindennek ismeretében az ugyancsak többféle szerepet színlelő Reményikkel összehasonlítva Kós nem kerül erkölcsi hátrányba, inkább a szerző által sokrétűen elemzett társadalmi aktivitás-passzivitás mérlegének pozitív serpenyőjében ismerszik fel. Ma már nehezen érthető a szemlélet, miszerint Kós aktív baloldali, Reményik passzív jobboldali volna. A szerepjátszó költő, Reményik legjellemzőbb attitűdjeként az elemző szívesen, több szöveghelyen is a Kós-féle kompromisszumokkal szembeszegülő, harcoss Végvárit idézi: „És semmiféle mesterkedés nem hitheteli el velünk azt, hogy az itt lakó, tőlünk idegen népek akármelyike közelebb áll hozzánk kulturális tekintetben, mint az alföldön vagy a felvidéken, vagy akárhol másutt lakó magyarság. Speciális erdélyi nemzetközi kultúra: nincs [...] és nem is lehet ilyen kozmopolita értelemben vett transzsilvanizmus sem.” (két helyütt idéve: 123., 174.)

Mivel K. Lengyel igazi kutatási területe a – végtelen részletességgel – kidolgozott küszöbhelyzet, ezt az 1923 tájékán meghúzott határvonalat olyankor lépi át, amikor a kezdeti korszak áthúzódó következményei nyilvánvalóak. Ilyen „határátlépést követ el” két, észszerűen egymást követő dolgozat. Egyik a transzilvanizmust mint a regionalizmusok egyik különleges változatát, másik éppenséggel az erdélyi régió kisebbségi magyarságának a legtagasabb értelemben vett integrálódási kísérletét követi nyomon a román és a magyar centrumtól arányosan távolodó Európába – ezért közelít a szerző az irodalomtörténet által „kiszajátított” fordulópontokhoz (1926, 1928).⁸ És amint a helikoni íróközösség önszervező (felfogásom szerint a politikán tudatosan fölülemelkedni szándékozó) tevékenységéhez közelít, sokadszorra is az irodalmárokat nevezi meg minden félreértés okozóiként. („[...] arra következtettek, hogy [ti. a transzilvanizmust] *literátusok* találták ki és *fejlesztették* képlékeny, *elméletileg igénytelen jelenséggé*.” 129. Kiemelés – Sz. L.) Végezetül mintha ezt a felfogását egyszerre kiigazítani és még alaposabb érvekkel megalapozni szándékozná a kötet legterjedelmesebb, bizonyos tekintetben összefoglaló jellegű értekezésében (*Hazától szülőföldig. Reményik Sándor erdélyisége*, 161–203.).

Reményik költészetének alapos ismeretében vállalkozik olyan metodológiai kísérletre, amelyet gyaníthatóan általában az irodalomcentrikus (élet)műelemzések számára is útbá igazitásnak szán. A fiatalkori Reményik-versek hagyományos

⁸ Transzilvanizmus és regionalizmus az 1920-as évek Erdélyében. Különbségek és hasonlóságok (129–137). Illetve: Páneurópa és transzilvanizmus. Az 1920-as évek erdélyi magyar külpolitikai gondolkodásának történetéből (138–160.).

elemzésével indít, melyet aztán összekapcsol az egyre hangsúlyosabban bevont politikatörténeti háttérismeretekkel. Sajátos módszertani alapvetésével sikerül összefésülnie az irodalom- meg a politikatudomány interpretációs lehetőségeit, fokozatosan ez utóbbi javára súlyozva. Amúgy remek elméleti alapvetésből kiindulva. Igaz ugyan, hogy Reményik „»hivatásszerűen« művelte az irodalmat. Ezt azonban nem szokványos módon tette: egyszerre volt a földalatti politikai ellenállás lírikusa – és az istenes meg természetélmények költője. Két művészi énje a meghasonlás határán ellentmondott egymásnak.” (161.) Az irodalmár számára ettől kezdve ennek a meghasonlásnak a költemények mélyebb jelentésrétegeiben szublimálódó tartalmak, esztétikai minőségek, a személyiség válságának szöveg mögött rejtőzítő titkai válnának fontossá. És ehhez a rokontudományok, alkotáslélektan, hermeneutikai szövegfeltárás, szociál- és művészetpszichológia, vallás- és olvasásszociológia stb. ma már mind rendelkezésünkre állnak; a történész számára a politikai háttér adatok feltárása mindezt felülírja. Nos, lényegében ez a szemléletbeli különbség választja el alapvetően a transzilvanizmus tanulmányozásának két meghatározó irányát – nem „a literátusok igénytelensége”. Ily módon a költemények esztétikai megvalósultságánál mérhetetlenül nagyobb jelentőségre tesznek szert a háttérben kirajzolódó magánemberi és világnézeti konfliktusok; ami a politikai viták bemutatásának értelmét – a művészi teremtés és kultúra szempontjából – kirajcolja, az a költői szerepek és a mögöttük kibontakozó izgalmas személyiség fejlődéstörténete. K. Lengyel *ideológiatörténeti* ábrája, mondhatni, maradéktalanul egyezik a magam személyes, *irodalmi* olvasatával. Mindkét megközelítésben izgalmas az az útvonal, amely a *helikoni transzilvanizmus* – politikai értelemben – *kompromisszumkereső* szakaszához vezet. Kezdetben összeférhetetlennek tűnik a Páztortúz Reményik által képviselt „jobboldali” és például a Molter kiegyezést kereső „baloldalisága” a Napkeletben. „[...] a Napkelettel soha semmi közösséget nem vállalok. [...] Ez irodalomban, költészetben, politikában, egész lelki struktúrájában az a szellem, amely a magyarságot megnyomorította és ellenségei kezére juttatta. [...] a »demokrácia« jelszavával uszítanak magyart a magyar ellen. [...] ma itt Erdélyben nem demokratikus jelszavak, hanem a meglevő – még megmaradt faji erőket *konzerváló* politika kell, *mindenben*, az irodalomban is” – írja a költő ismerkedésük kezdetén Molternek, leplezetlen indulattal, azzal a „sajátosan ősi”, magyar virtussal, amely minden bajunkat kizárólag külső erőkre hárítja. (1921. dec. 1.) Molter több író társa, többek között Berde Mária és Áprily Lajos nevében is válaszol, és gondolatsorában már ekkor felsejlik az az attitűd, amely majd évek múlva formálódik azzá, amit ma állítólag az irodalmárok neveznek elsősorban „transzilván szellemiségnek”. Egyelőre a közös hangot keresi író társai nevében is. „[...] az Ön által felvetett prognózist latolgattuk. Földnélküliek átálljunk-e a másik partra?” Majd a gondolatmenet kibontása után („Nem vagyunk mi egyik parton se, még Ön se. Nem demokrácia kell nekünk, se mágnásuralom vagy ásitó maradiság”) tapintatosan fogalmazza meg a „baloldalinak” minősített kritikát: „De Barátom, a *dekoratív konzervativizmus* seregei se nagyon vigasztaló látványt

nyújtanak körülöttünk.” (Kiemelés – Sz. L.) És lám, nem valamiféle kizárólagosan politikai kompromisszumban keresi Molter (s pár év múlva találják meg közös erővel) az együttműködés lehetőségét, hanem a mindenk fölé álló esztétikai minőségben: „Az Ön küldeményeiben a *fajiság is érték*. De jaj volna, ha csak az volna érték...” Együttműködésük alapja éppen ez, a teremtett érték lesz, annál az egyszerű oknál fogva, hogy akár a „dekoratív konzervativizmus seregei”, akár a „lármás haladók” egyöntetűen elutasítják mind a Reményik, mind a Molter körül felsorakozó alkotók által létrehozott új minőséget: „Ízetlen handabanda és poshadó kényelem között állunk itt fölemelt kézzel, munkára készen.” (1921. dec.4.)⁹

A politika- és irodalomtörténeti transzilvanizmus-felfogás között lényegileg az a különbség, hogy a politika nem hiszi el, miszerint az irodalom és a kultúra is képes hatást gyakorolni a társadalomra. Pedig éppenséggel a korszak egyik leghatékonyabb politikai publicistája, Krenner vetette fel, ráadásul épp a Reményik révén kibontakozott (és K. Lengyel által is feldolgozott) Pásztortűz-vita konklúziójaként azt a tervezetet, amely majd Bánffy Miklós hazatérésével, a marosvécsi írótalálkozó eredményeként valósul meg: az *alkotók* nemcsak politikai elköteleződéstől, de bármiféle intézményesüléstől független, vezéregyéniségtől is mentes, *szabad társulása*. Spectator tervezete így hangzik: „A Pásztortűz nagy esete nem két személyi csoport vagy ellentétes irodalom-erkölcsi elv összecsapása volt, hanem valami új tisztító tűznek, egy megújító láznak nagyobb próbája. [...] tisztulás, fölfrissülés, belső és független erőkre való támaszkodás, népszellemisség és *szabadelvűség irodalmi kifejeződése*. Nem volna-e jó e vonzó példa nyomán életbe szólítani egy *politikamentes és szinte láthatatlan, szervezetenlküli, csonttalan, csak gerinchúros közösséget, mely kis társaságok hasonló lelkiségéből rakódna össze*, s mindenütt fölismerné minden jelvény és jelszó nélkül, az *egyformán gondolkozó, érző, akaró kisebbségi testvért*, elavult szóval: az »egyvenget«.”¹⁰ És a helikoni íróközösség tevékenysége mondhatni attól egyedülálló, hogy ezt meg is valósította, követők nélkül maradt példázatként: „Az erdélyi Helikon eszményi munkaközösség volt. Nem akart és *nem csinált soha pártos politikát*. De akart és csinált erdélyi hagyományokra alapozott, nemzeti-népi kultúrpolitikát, mely a szellem törvényeivel és a gyakorlati élet lehetőségeivel mindig számolt; amely [...] a szellem legmagasabb rendű és mindig nyílt eszközeivel folyt: írással, szóval, közvetlen vagy közvetett cselekvéssel és a személyes magatartás példaadásával.”¹¹

* * *

Megkísérlem összegezni. A K. Lengyel Zsolt által rendkívül alapos kutatómunkával, részleleteire bontva bemutatott jelenség lényegét ilyennek érzékelem: a súlyos

⁹ Molter Károly levelezése I. S.a.r. Marosi Ildikó, Bp.–Kolozsvár: Argumentum–Polis, 1995. 54–59.

¹⁰ Spectator [Krenner Miklós]: Fölkialtó jelek. *Pásztortűz*, 1934/6., 135. Kiemelés – Sz. L.

¹¹ Az írói közösség nyilatkozata. *Erdélyi Helikon*, 1942. 9. szám, 597. Kiemelések – Sz. L.

politikai harcokkal nehezbített korai transzilvanizmus – társadalmi küszöbhelyzetből indulva – fokozatos, önkritikus újraértelmezések nyomán képessé vált a kisebbségi közösség egyedülálló megnyilvánulási formáit megvalósítani – jószerint az irodalom és a kultúra eszköztárával. Hogy az értelmezésbeli határvonal elsősorban nem a politika-, illetve irodalomtörténeti metodológia közti különbségben rejlik, arról korábban magam is írtam.¹² Hanem abban a felismerésben, hogy némely autokratikus hajlandóságú rendszerek olykor a hatalmi struktúrák játszóterévé alakították az irodalom alrendszerét, vagy az értékközvetítők szerepköreit (alkotók, kritikusok, tanárok, sajtómunkások) az ideológiai manipuláció eszközeiként használták fel. A hatvanas-hetvenes évek fordulóján „képződött” nemzedékem manapság elképzelhetetlen tudatlanságban nőtt fel. Vagy semmit nem hallhatott a transzilvanizmusról, vagy ilyesmit: „[...] két [...] irányzatot különböztethet meg: 1. a húszas évek elejének *plebejusi* töltetű *korai transzilvanizmusát* és 2. az ezt felváltó” irányzatot; ez utóbbit „*aulikus transzilvanizmusnak* nevezzük” és amely „a negatív történelmi szerepet töltötte be.” Az elemző ideológiai tanulmány szerzője nem irodalmár: tudós filozófus.¹³ Akár ezt az egyetlen, múltbéli és végletesen sarkító definíciókísérletet összevetve K. L. Zs. nagyívú (bár nem végleges) korszak-összefoglalójával, kitetszik: távolról sem zárultak le a transzilvanizmus jelentőségét firtató értelmezések. Éppenséggel a szemléletbeli különbségeket ütköztető jótékony, fogalomtisztázó vitákat nem sikerült megvalósítani – a mai napig sem. E sorok írója 2018-ban pontosan ezzel a szándékkal kezdeményezte egy transzilvanizmus-konferencia szervezését. Az MMA és az OSZK vezető szakemberei akkor konkrét együttműködéssel, adminisztratív és szellemi munkával támogatták, fontosnak minősítették a lehetséges eseményt. Majd csendesen és a transzilvanizmus nemzetépítő küldetéséhez méltatlanul: elhalt a transzilván szellem továbbgondolásának esélye.

¹² Szász László: Morfondírozás az ó- és utótranszilvanizmuson: ami útközben elveszett. *Hitel*, 2019/8. 3–32.

Szász László: Változatok a transzilvanizmusra, avagy Bánffy Miklós esete a duk-dukka. *Kortárs*, 2021/ 7–8. 14–28.

¹³ Sárréti Sándor [Tóth Sándor álneve]: A transzilvanizmus fogalmáról. *Tiszatáj*, 1974/8. 54–57. Sárréti Sándor kiemelései.